

ELMİRA Ə. MURADOVA

**DEMOKRATİK
EKOLOJİ TƏHSİLİN
PRİNSİPLƏRİ**

Bakı - «Elm» - 2009

Elmi redaktor: *Biologiya elmləri doktoru, professor,*
Q.T.Mustafayev

Rəyçilər: *Biologiya elmləri doktoru, professor,*
F.Q.Ağamalyev

5 (07)
M 84

Biologiya elmləri namizədi, professor,
İ.S.Əhmədov

272462

E.Ə.Muradova. Demokratik ekoloji təhsilin prinsipləri.
Bakı, "Elm", 2009. 448 səh.

ISBN 978 – 9952 – 453 – 25 – 6

Monoqrafiyada dünya ölkələrinin ekoloji təhsildə qazandıqları təcrübə nəzərə alınmaqla orta, orta-ali və ali məktəblərdə, həmçinin davamlı təhsil prosesində faydalı olacaq müasir demokratik ekoloji təhsilin qurulması prinsipləri verilmişdir. Kitabda təhsilin bütün pillələri üçün faydalı olan ekoloji təhsil proqramlarının nümunələri, tədrisdə əyanilik prinsiplərinə əsaslanan ekoloji oyunlar, səhnələr, diskussiya və debatlar elmi əsaslarla işlənmişdir. Ekoloji təhsil prosesində qazanılan müvəffəqiyyətlərin qiymətləndirilməsinin yeni prinsipləri verilmişdir. Əsas diqqət ekoloji təhsilə uyğun gələn müxtəlif mövzulara yönəlmişdir: tədrisin strategiyası, inandırma üsulu, maliyyələşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi və s. məsələlərə toxunulmuşdur.

Monoqrafiya orta və ali məktəblərdə ekoloji tədrisin qurulması və inkişaf etdirilməsi, ekoloji təhsil kurikulumlarının yazılması üçün və bu sahəyə aid olan magistr və doktorantura işlərinin yerinə yetirilməsində, ekoloji proqram və layihələrin tətbiqində faydalı vəsait ola bilər. Kitabdən ekoloji təhsillə məşğul olan müəllimlər, bu sahəyə cavabdeh olan rəsmi dövlət adamları və eləcə də iş adamları istifadə edə bilərlər.

1901000000
655(07) – 2009

© «Elm» – 2009

TƏHSİLDƏ DEMOKRATIYA MÜASİR HƏYATIN TƏLƏBİDİR

Kəçmiş sovetlər birliyində insan fəaliyyətinin bütün sahələri, o cümlədən təhsil ciddi dövlət nəzarətində idi. Vahid ideologiyaya əsaslanan həyati prinsiplərdə heç bir fikir plüralizmindən, demokratiyadan, sərbəst fəaliyyətdən söhbət belə ola bilməzdi. SSRİ adlı nəhəng imperiya çökdükdən sonra sərbəst yaşamaq imkanı əldə etmiş respublikalar öz təhsilini, elm və mədəniyyətini, iqtisadiyyatını və həyat tərzini öz imkanları daxilində dünyaya inteqrasiya etməklə qurmağa başladılar. Az bir müddət ərzində Azərbaycan Respublikası da azad və demokratik təhsil sistemi qurmağa başladı. Təhsilin bütün sahələrində, xüsusilə ekoloji təhsildə demokratik prinsiplərə əsaslanan tədris sisteminin yaradılması indi ən aktual məsələlərdən biridir. E.Muradovanın monoqrafiyası məhz demokratik ekoloji təhsilin qurulması yollarında atılan mühüm cəhdlərdən biridir. Onun giriş hissəsində həmin prinsiplər ətraflı şərh edilib.

Monoqrafiya 7 fəsildən ibarətdir. Hər şeydən öncə müasir ekoloji təhsilin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri aydın göstərilib. Bu baxımdan ABŞ və Avropa ölkələrinin ekoloji təhsil sistemləri nümunə hesab edilib. Ekoloji təhsilin qlobal prinsipləri BMT və YUNESCO-nun təkliflərinə uyğundur. İqtisadi maraqlar ilə təmiz və sağlam ətraf mühit harmoniyasının tədrisi

ön plana çəkilib. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkədə ekoloji problemlərin həllinə şagirdlərin cəlb edilməsi vacib hesab edilir. Bunun üçün məktəbin proqramında konkret ekoloji problem öz əksini tapmalı, izah edilməli, əsas məqsəd göstərilməli və mövzular düzgün seçilməlidir. Eyni vaxtda bilik, səy, şəxsi nümunə və praktik vərdiş yaratmağın vacibliyi vurğulanır. Azərbaycanın timsalında göstərilir ki, regional ekoloji təhsil proqramları tərtib edərkən ABŞ və Avropa proqramlarından istifadə etmək lazımdır. Lakin yerli elmi materiallar qanunçuluq və xalq adətləri də qorunub saxlanmalı və istifadə olunmalıdır.

Ekoloji təhsil əhalinin regional inkişafının əsasını təşkil etdiyi üçün bu sahədə demokratiya çox vacibdir. Formal və qeyri-formal təhsilin uzlaşması mühüm şərt kimi irəli çəkilir.

Fənlərarası ekoloji təhsil və onun metodları elmlərin ekoloji ilə inteqrasiyasına əsaslanır. Tədrisin hər bir mərhələsində (diqqət, tədqiqat, fikirləşmək, tətbiq etmək) şagirdlərin iştirakı vacib hesab edilir. Ekoloji müzakirə aparan şagirdlərdə ziddiyyətli fikirlərin yaranması inkişaf hesab edilir. Belə hallar debatlar yaradır, onlar isə yeni ideyalara səbəb olur və sonda uğurla qurtarır. Uğurlara qiymət vermək üçün nəyin, nə üçün, necə və hansı metodla qiymətləndirilməsi də demokratik müzakirə tələb edir.

Monoqrafiyada ilkin summativ və normativ qiymətləndirmə üsulları geniş müzakirə edilir. Təhsilin qiymətləndirilməsi üçün test tapşırıqlarından istifadə edilməsinə böyük yer verilib: testin tipləri, istifadə qaydaları, müşahidə, dinləmək, qeydlər götürmək, müsahibə, cavabların yoxlanması, qiymət vermək və s. Testlərin yalnız yoxlayıcı olması tənqid edilir. Müəllif qeyd edir ki, testlərin hər bir tipinin öz üstünlüyü var. Bunu testlərin müqayisəsi təsdiq edir.

Müəllif dünya təcrübəsinə və Azərbaycanda keçirdiyi orijinal təcrübələrə əsasən qərara gəlib ki, təhsildə ekoloji oyunlar

elmlərin qarşılıqlı inteqrasiyasını gücləndirir, nəzəriyyəni təcrübədə sınaıyır, şagirdlərin ətraf mühitə qayğısını artırır. Monoqrafiyada 30-dan çox orijinal ekoloji oyun və tamaşa formaları təhlil edilir. Oyunları şagirdlər hazırlayır, nümayiş etdirir, nəticəsini müzakirə edir, qərarlar qəbul edir və həyata tətbiqində iştirak edirlər. Azərbaycanda müəllifin təşkil etdiyi oyunların bir neçəsi təbiət “konfransı” xarakterlidir. Şagirdlər təbiətdəki bitki və heyvanların obrazını yaradıb nümayiş etdirir, onların keçmiş və indiki vəziyyətini müqayisəli formada tamaşaçılara çatdırır, eyni vaxtda özləri də təbiətə çox bağlanırlar. Məsəl üçün Kürqırağı Tuqay meşələrinin biosenoloji konfransını göstərmək olar. Hər kəs özü etdiyini ömrü boyunca unutmadığı üçün şagirdlərin ekoloji oyunları, tamaşa və müzakirələri onlarda təbiət haqqında unudulmaz bilik yaradır.

BMT və YUNESCO ekspertləri ekoloji təhsilin qlobal problemləri haqqında 4 kurikulum (proqram) təklif etmişlər: yerin fəza ilə əlaqəsi; biosferdə enerji çevrilməsi; təbii resurslar; əhəlinin sağlamlığı. Monoqrafiyanın müəllifi orta məktəbdən tutmuş bütün ölkə üçün ekoloji proqram tərtib edərkən göstərilən 4 qlobal proqramdan istifadə etməyi öz təcrübəsinə əsasən lazım bilmişdir. Zaman keçdikcə daha yaxşı məlum olur ki, bəşəriyyətin “inkişaf” adlandırdığı uğurları içərisində ciddi ekoloji uğursuzluqlar gizlənilib. Monoqrafiyadan görürük ki, şagirdlər ekoloji oyunlarla, müzakirə və debatların vasitəsilə həmin uğursuzluqları açıb üzə çıxarırlar və onların aradan qaldırılmasının iştirakçısı olurlar.

Deyilənlərə nəticə kimi qeyd etmək istərdik ki, “Demokratik ekoloji təhsilin prinsipləri” adlı monoqrafiyanın müəllifi Elmira Muradova Azərbaycan təhsilində müasir demokratik ekoloji təhsil formalaşdırmağa ilk cəhdlər etmişdir. Bu demokratiya ikitərəflidir. Ekoloji təhsilin qlobal proqramları ümumdünya

birliyinə, regional və daha da kiçik miqyaslı proqramlar isə konkret əraziyə xidmət edir. Beləliklə, qloballaşma prinsipi ilə regional prinsiplər bir-birini tamamlayır, bu prinsipdə ümumi xüsusiyyətlər əsaslanır, xüsusi də ümumini nəzərə alıb inkişaf edir. Vətənpərvərlik ilə beynəlmiləçilik birləşir.

Düşünürəm ki, Elmira Muradovanın bu monoqrafiyası demokratik ekoloji təhsilin inkişafına pozitiv təsir edəcək, orta məktəblərdə yerli ekoloji şəraitin nəzərə alınmasına təkan verəcək, ekologiyanın başqa fənlər ilə inteqrasiyasını gücləndirəcək, şagirdlərin fənlərarası fəaliyyətini yüksəldəcək və onları ekoloji problemlərin həllinə daha çox cəlb edəcək. Bunlar hamısı birlikdə yeni nəsildə ekoloji dünyagörüşü, yeni ekoloji mədəniyyət və məsuliyyət yaratmağa xidmət edəcək.

QARA MUSTAFAYEV

GİRİŞ

Planetimizin canlılar aləmində ümumi balansı saxlamağa xidmət edən sülh proqramlarının demək olar ki, əksəriyyətində ətraf mühit haqqında təhsilə (ekoloji təhsilə) xüsusi bölmələr həsr edilmişdir (Rustamov, 1979). Nə üçün ekoloji təhsilə bu qədər diqqət verilir? Hal-hazırda 7 milyarda qədər dünya əhalisi yerin təbii sərvətlərindən fasiləsiz istifadə edir. Dünyanın hər bir güşəsində əhali meşələri qırır, mineralları mənimsəyir, enerji istehsal edir, torpaqlar eroziyaya uğrayır və istifadədən çıxarılır, havanı və suyu çirkləndirir, nəhəng zibilliklər yaradır. Nəticədə təbii sərvətlər intensiv məhv edilir. Bunların əsas səbəbi əhalinin öz həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün təbiətə qarşı mübarizəsidir. İndi artıq ətraf mühitin qorunmasını, onun deqradasiyasına qarşı mübarizə, bioloji növlərin saxlanması, səhralaşmanın dayandırılması, pestisidlərdən istifadənin azaldılması, əhalinin sağlamlıq proqramlarının genişləndirilməsi çox çətindir.

Təbiətdə tarazlığın saxlanmasına xidmət edəcək ən mühüm amillərdən biri ekoloji təhsil yolu ilə adamların *şüurunda* dönüş yaratmaqdır. Əhalidə ekoloji mədəniyyət, ekoloji məsuliyyət yaradılmalıdır. Ekoloji təhsil adamlara təbii sərvətlərdən istifadənin yollarını, həcmi, dərəcəsini, sürətini düzgün seçmək üçün bilik verir, onlarda vərdiş yaradır, ətraf mühitə münasibətinə düzgün istiqamət verir. Bu kitab 2003 və 2007-ci illərdə Bakıda “Nərgiz” nəşriyyatında nəşr edilmiş “Ekoloji dərnək, klub və digər birləşmələrin nümunəvi tədris proqramları və metodik tövsiyələr (V-VI siniflər üçün)” adlı vəsaiti (Əhmədov, Təhməzov, red; 2003) inkar etmir, onu daha da tamamlayır və inkişaf etdirir. Dünyada sülh tərəfdarları ekoloji təhsilin vacibliyini anlayaraq planetimizdə daha geniş miqyasda tədris və təlim proqramları yaradırlar, onları maliyyələşdirirlər və həyata keçirirlər. Müxtəlif simpoziumlar təşkil etməklə, davamlı inki-

şafı təmin edən ekoloji yollar axtarır, birgə səylərlə, Amerikanın və Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıq edərək, ekoloji təhsili öz fəaliyyət proqramlarının əsas tərkib hissəsinə çevirmişlər.

Davamlı inkişaf – təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək deməkdir. Bu cür inkişaf təbii sərvətlərin çoxunun bərpa olunmasına imkan verir. Məsələn, tropik meşələrdə yaşayan əhali praktiki olaraq dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əməl etməklə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur (Daniel D, 1991; Lester R. Brown, 1991).

Bu kitabın əsas məqsədi ətraf mühitin qorunmasında, düzgün ekoloji balansın təmin olunmasında əsas rol oynayacaq gənc nəsələ və dünyada sülh tərəfdarlarının fəaliyyətinə kömək edə bilən ekoloji təhsil proqramı hazırlamasına köməkdir. Burada işləməyinizdən asılı olmayaraq, istər ibtidai, istərsə də orta məktəbdə ekoloji fəaliyyətinizdə bu kitab sizin köməyinizə çatmalıdır. Ekoloji təhsilin tədris planlarına daxil edilməsinin əleyhinə olan kəslərin əksinə olaraq siz bu vəsaitdən bəhrələnərək yeni, daha yaxşı tədris proqramı yarada bilərsiniz. Sizin proqramlar bir çox sahələrdə işləyə bilər, məsələn, bizneslə məşğul olanlar, iqtisadi məsələləri həll edənlər, dilçilikdə, incəsənətdə, tarixdə, sosial elmlərin öyrənilməsində və başqa fənlərin tədrisində lazım ola bilər. Vəsait əsasən orta məktəb səviyyəsində təhsili nəzərdə tutsa da, burada olan məlumatlardan qeyri–formal proqramlarda da istifadə etmək olar. Məktəb ekoloji təhsilin ən mühüm auditoriyasıdır, çünki indiki şagirdlər gələcəyin liderləri və təbii sərvətlərin istifadəçiləri olacaqlar. Məktəblilərin valideynlərə və cəmiyyətin digər üzvlərinə təsiri effektiv olur. Ətraf mühitin qorunmasında könüllü iştirak edən cəmiyyətlərin üzvləri, məktəbdə işləyən müəllimlər və ya məktəblilərlə hər cür təmasda olan digər fəaliyyət sahələrinin adamları da xeyli yüksək təsirə malik olurlar. Bütün dünyada qadınlar təbii sərvətlərin ilkin istifadəçiləri olduqlarından onla-

rın şüurunda hələ qız vaxtlarından ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Odur ki, ekoloji təhsil proqramlarında qadın psixologiyasına uyğun metodlardan geniş istifadə etmək lazımdır. Tərbiyə qədər elə bir tam düzgün qayda yoxdur ki, ekoloji təhsil ona uyğun qurulsun. Bu iş tam demokratiya tələb edir.

Kitabın mündəricatından göründüyü kimi, bu vəsaitdə əsas diqqət ekoloji təhsilə uyğun gələn müxtəlif mövzulara yönəlmişdir: tədrisin strategiyası, maliyyələşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi və s. məsələlərə toxunulmuşdur. Lakin biz demirik ki, elə bu kitabda verilənlərlə kifayətlənmək olar. Deyirik ki, bu kitabda verilən informasiya və ideyalar sizə ekoloji təhsil proqramı yaratmağa xeyli kömək edər. Burada olan məlumatlar sizin situasiya və imkanlarınıza, təcrübənizə və maraqlarınıza uyğundur. Siz bu kitabdən istifadə edərək öz proqramınızın strukturunu elə qura bilərsiniz ki, o mükəmməl işləsin, strategiya və fəaliyyətə uyğun olsun və son nəticədə tələbatı ödəsin. Biz sizin məsləhətlərinizi də qiymətləndirməyi nəzərdə tuturuq. Xahiş edirik, öz fikirlərinizi bizimlə bölüşsünüz. Kitabın təkmilləşdirilməsi üçün mükəmməl ekoloji təhsil proqramları yaradıla bilsin.

Nəhayət, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, vəsaitdə inandırma üsuluna əsas fikir verilmişdir. Biz hiss edirik ki, ekoloji problemlər ölkəmiz üçün ən aktual problemlərdən biridir, onun həlli üçün qlobal cəmiyyətlərlə əlaqələr ekoloji təhsilin tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ziddiyyətli fikirlər, ekoloji deqradasiyaların nəticələri haqqında məlumatlar və təhsil probleminin həllində onların rolu müzakirə və debatlar üçün maraqlı mövzulardır. Amma elə də fikirləşmək düzgün olmazdı ki, təkəcə ekoloji təhsil insanların təfəkkürünü tam dəyişəcək. Bizim ümidimiz onadır ki, ekoloji təhsil əhalini daha rəşional düşünməyə, problemlərin həllinə girişməyə, tədbir görməyə, variantlar axtarmağa, situasiyanı qiymətləndirməyə və nəticə çıxarmağa vadar edəcək.

Planetimizdə həyatın mövcudluğuna, əhalinin fəaliyyəti ciddi təhlükə törədir. Çünki onların əməlləri humanist dəyərlərdən hələ də hali deyil. Təbiətin və onun resurslarının dağıdılması əsasən biliksizlikdən, gözü doymazlıqdan, Yerin canlı aləminə hörmətsizlikdən baş verir. Keçmişdə bilməməzlikdən təbiətə vurulan yaraları bağışlamaq olar, lakin bu gün bizim imkanlarımız daha böyükdür, informasiyaları sürətlə əldə edə bilərik, əlaqələr daha genişdir. Biz nəzərdə tutmalıyıq ki, təbiətin torpağı, suyu, havası və s. komponentləri təkəcə bizim deyil, biz onları gələcək nəsillərdən icarəyə götürmüşük və onlara da təmiz və sağlam qaytarmalıyıq. Elm və texnikanın möcüzələr yaratdığı indiki zamanda biz daha məsuliyyətli olmalıyıq. Bizim qabiliyyətimiz və məsuliyyətimiz bir-birini tamamlamalıdır. Bunları etməsək, insanlıqdan uzaq düşəcəyik. İnanırıq ki, siz ətraf mühiti sevecək, qoruyacaq, eyni vaxtda özünüz də hamı tərəfindən seviləcəksiniz.

I FƏSİL. EKOLOJİ TƏHSİL VƏ TƏLİM

1.1. Ekoloji təhsilin mahiyyəti

*Nəsillərdən birinin qismətinə ağac əkmək,
o birisinininkinə isə onun kölgəsində dincəlmək nəsbib olur.*

Çin atalar sözü

*Hamıya ağac əkmək vacib deyil, amma
onu qorumaq hamıya vacibdir.*

Qara Mustafayev

Ekoloji təhsilin məqsədi və onun təsiri bütün dünyada oxşardır: ətraf mühitin qorunması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yaranan ekoloji problemlərin həllini göstərmək. Xüsusi halda ekoloji təhsil informativ təhsildir, o, şagirdlərin ətraf mühit haqqında biliklərini artırmaq üçündür. Məhz ekoloji təhsillə şagirdlər global istiləşməni, çirklənmələri, tullantıların xarakterini, dünyəvi ekoloji problemləri öyrənirlər. Onlar planetimizin sonrakı taleyinin nə ilə nəticələncəyinə əmin olurlar, ekoloji problemlərin necə həll olunmasını anlamağa çalışırlar.

Ekoloji təhsil həmçinin bu problemi başa düşməyə kömək edir, şəxsiyyəti qiymətləndirir, şagirdlərdə inam və etiqad yaradır, onların təbiətə qarşı münasibətlərini ayırd edir, hisslərini artırır və onların ekoloji problemlərin həllinə səylərini üzə çıxarır.

Ekoloji təhsil əhali arasında olan ziddiyyətləri başa düşməyə kömək edir və bu ziddiyyətlərin son nəticədə ekoloji problemləri həll etməyə yönəldilməsinin mümkünliyünü göstərir. Ekoloji təhsil həm də təcürbi, praktik təhsildir. Belə ki, onun vasitəsilə şagirdlər ağacları necə əkməyi, pestisidləri necə ehtiyatla işlətməyi, ekoloji ziyanı azaltmaqla dənli bitkilərdən yüksək məhsul götürməyin yollarını öyrənirlər. Nəhayət, ekoloji təhsil vətəndaşlarda ekoloji fəaliyyət vərdişləri yaradır - rəsmi cavabdeh olan dövlət adamlarına müraciət etməkdən tutmuş, milli və beynəlxalq təşkilatlara məktub yazmağa qədər

alışdırır. Adamların öz iradələrini əks etdirmələrinə kömək edir, onları məsuliyyətli olmağa məcbur edir.

Ekoloji təhsilin inkişafı keçən əsrin ortalarından vüsət almışdır. Bu proses 1972-ci ildə BMT-nin İnsan və Ətraf Mühit haqqında Stokholmda keçirdiyi Beynəlxalq konfransdan sonra daha da sürətlənmişdir. İsveç hökuməti BMT-yə beynəlxalq ekoloji təhsil proqramını yaratmağı tövsiyə etdi. Odur ki, BMT-nin YUNESKO təşkilatı bu tövsiyyəni nəzərə alaraq bütün dünyada ekoloji təhsilə həsr olunmuş simpozium və konfransları maliyyələşdirməyə və onların təşkilinə yardım etməyə başladı. 1975-ci ildə müxtəlif ölkələrin nümayəndələri keçmiş Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrad şəhərində toplaşaraq ekoloji təhsilin məqsəd və vəzifələrini, mahiyyətini müəyyən etməyə çalışdılar. Bundan sonra 1977-ci ildə 60-a qədər müxtəlif milli dövlətlərin nümayəndələri Gürcüstan Respublikasının paytaxtı Tbilisi şəhərində beynəlxalq konfransda Belqradada yaradılmış ekoloji təhsil proqramını müzakirə edərək bəyəndilər (Tbilisi, Intergovernmental Conference on Environmental Education, 1977). Bu iki beynəlxalq forumun nümayəndələri ekoloji təhsilin belə bir təyinatını ratifikasiya etdilər. Ekoloji təhsil - dünya əhalisini ətraf mühit haqqında məlumatlandırmağa, onun problemlərini həll etməyə yönəldilmiş təhsil prosesi olub, əhalidə ekoloji münasibət, vərdiş, inam və məsuliyyət formalaşdıracaq, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün onların fərdi və birgə fəaliyyətlərini inkişaf etdirməlidir. (The Tbilisi declaration, UNESCO, Vol.3,N1, 1978, p. 1-7).

Ekoloji təhsil xüsusi olaraq aşağıdakı beş məqsədə yönəldilir:

Anlama: Şagirdlərə ətraf mühitin problemlərini hiss etməyə və anlamağa kömək edir, ətraf mühitin stimullarını birbirindən fərqləndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir; prosesləri izləməyi, qazandıqları vərdişlərdən yeni kontekstdə istifadə etməyi öyrədir.

Bilik: Şagirdlərə təbiətin quruluşunu, onun funksiyasını, əhalinin təbiət ilə qarşılıqlı əlaqələrini başa düşməyə kömək

edir. Ətraf mühitlə bağlı olan problemlərin necə yarandığını və onların həlli yollarını öyrənməyə kömək edir.

Münasibət: Ətraf mühitdə baş verən proseslərə qarşı şagirdlərdə narahatlıq hissi oyadır, ekoloji xidmət üçün məsuliyyət hissi yaradır və təbiətə qayğıkeş münasibəti formalaşdırır.

Vərdişlər: Şagirdlərə ətraf mühitin problemlərini üzə çıxarmaq, onları tədqiq və təhlil etmək, bacarıq və təcrübə qazanmaq, problemlərin həllində onların öz rolunu qiymətləndirməyi öyrədir.

İştirak: Şagirdlərə qazandıqları bilik və bacarıqlardan ekoloji problemlərin həllində necə istifadə etməyi öyrədir. Onların bu və ya digər ekoloji problemlərin həllində fəal iştirakına zəmin yaradır və biganəliyi aradan qaldırır.

Orta məktəb şagirdləri üçün ideal ekoloji tədris proqramının yaradılması üçün başlanğıc nöqtəsi kimi Tbilisi Deklarasiyasından yararlanmaq olar (The Tbilisi declaration, UNESCO, Vol.3,N1, 1978, p. 1-7). Tbilisi Deklarasiyasını əldə rəhbər tutmaqla, dünyanın bir çox ölkələrində pedaqoqlar onu daha da təkmilləşdirərək, əhalini ekoloji cəhətdən necə savadlı etməyin yollarını göstərməyə çalışırlar. Başqa təhsil sahələrində olduğu kimi, ekoloji təhsil üçün savadlılığın kriteriyalarının müəyyən edilməsi mübarizə yolu ilə keçib. Məsələn, elmi nöqtəyi nəzərdən adam savadlı olmaq üçün nə edir? Mədəni savad üçün nə etmək olar? İndi isə ekoloji savadın kriteriləri uğrunda mübarizə aparılır. Ekoloji təhsil pedaqoqları və peşəkarları bu məsələ ilə keçən əsrin 80-ci illərindən sonra daha inadla məşğul olmağa başlamışlar. Ötən vaxt ərzində onlar hətta ekoloji təhsilin ekoloji savada necə təsir etdiyini də araşdırmağa nail olmuşlar. Ekoloq pedaqoqların əksəriyyəti məktəbi qurtaran hər bir şagirdin hansı ekoloji biliyə, bacarığa və vərdişə malik olacağını da fikirləşmişlər. Təhsilin ümumi prinsiplərinə əsaslanaraq ekoloji savadlılıq kriteriləri üçün əsasən aşağıdakıları götürmək olar:

- ətraf mühiti hiss etmək və onu başa düşmək;
- müxtəlif təcrübə vərdişlərə yiyələnmək və ekoloji problemləri başa düşmək;

- ətraf mühit üçün narahatlıq hissi, ekoloji qiymətləndirmə, inam və mənafe, təbiətin yaxşılaşdırılması və qorunması işində fəal iştirak;

- ekoloji problemləri aşkaretmə vərdişi, araşdırmalar aparmaq və problemin həllinə nail olmaq.

Bu prinsiplər pedaqoqlar üçün ekoloji təhsilin son məqsədinin nə olduğunu dərk etmədə ilk addım olsa da, ekoloji savadlılıq üçün xeyli debatlar var və bütün ölkələrdə spesifikliyi nəzərə almaqla müxtəlif ideyalar yaradıb (Saveland, R., 1976; Kenneth A. Tye, 1990; Məmmədov, 2004; Əliyeva, Mustafayev, 2004; Əliyeva, Mustafayev, Hacıyeva, 2006; Mustafayev, Məmmədov, Əsədov və b., 2007). Ekologiyanın idarə olunmasında və inkişaf etdirilməsində qadınların iştirakı vacibdir. Qadınlar uşaqlara hamıdan yaxın insanlardır. Odur ki, davamlı inkişafa nail olmaq onların hər birinin iştirakı ilə mümkün olar. Ekologiyadan “əvvəlki ekologiyanı” öyrənmək vacibdir. Məsələn, Azərbaycanda «Avesta» qanunlar toplusu, «Dədə-Qorqud» eposu, İslam dini fəlsəfəsi və intibah dövründə ətraf mühitə münasibətin ibrətamiz formaları nəzərə alınmalıdır (R.Ə.Əliyeva, Q.T.Mustafayev, R.V.Hacıyev, 2006; Q.T.Mustafayev, 2006, 2007).

Təhsilin adı - Dünyanın müxtəlif ölkələrinin təhsil proqramlarında ekoloji təhsilin müxtəlif adlarına rast gəlmək olur. Onu ətraf mühit haqqında təhsil, xarici aləmin təhsili, ətraf mühitin qorunması üçün təhsil və s. adlandırırlar. Biz bu vəsaitdə ekoloji təhsil sözündən istifadə edəcəyik. Bu ad geniş və ayındır. Ətraf mühitin qorunması onun bir komponentidir, yalnız təbii resurslar başa düşülür. “Xarici aləmin haqqında təhsil” deyəndə insandan kənar aləm başa düşülür. Lakin əhali təbiətin bir komponenti kimi ekoloji proseslərdə əsas rol oynayır. Müasir ekoloji proseslərin mərkəzində əhali yerləşib (Q.T.Mustafayev, 1999; Q.T.Mustafayev, Q.Ş.Məmmədov, 2006).

Ekoloji təhsil haqqında bir qədər ətraflı

Siz öyrəndikcə tədris edirsiniz, tədris etdikcə öyrənirsiniz.

Latın atalar sözü

Ekoloji təhsili necə planlaşdırmaq, necə həyata keçirmək və tədris planlarını qiymətləndirməzdən öncə ekoloji təhsil ilə əlaqədar olan araşdırmaların nəticəsinin qısa müzakirəsi lazımdır. «Qlobal düşün, lokal hərəkət et» - bu ifadənin ilk müəllifi olan tarixçi alim Rene Duboisin sözlərini şagirdlərin nəzərinə çatdıraraq onlarda belə bir fikir oyatmaq lazımdır ki, ekoloji problemlər həqiqətən də global problemlərdir, lakin onların həlli üçün ən effektiv yol fərd səviyyəsindən, lokal ərazilərdən başlanır (Fornıçev C.B., 1993). Şagirdlərə ozon təbəqəsinin problemindən söhbət açdıqda onlar bu məsələdə özlərini köməksiz hiss edəcəklər. Lakin penoplastların bəzi növlərindən istifadə etməməyi söylədikdə, soyuducuların zibilliklərə atılmasının qarşısını alan fəaliyyətlə məşğul olmağı tövsiyə etdikdə onlar ozon probleminin həlli üçün müəyyən bir iş görmüş olduqlarını hiss edəcəklər. Biləcəklər ki, atmosferin ozon təbəqəsini dağıdan kimyəvi maddələr hansılardır. Digər tərəfdən bu ifadənin dərk edilməsi şagirdlərin lokal ekoloji problemlərə kritik yanaşmalarına, onların aktivliyinin artırılmasına xeyli kömək etmiş olacaq. Ekoloji problemlərin beynəlxalq, milli, regional səviyyədə həlli çox vacib olsa da, şagirdlərin lokal səviyyədə fəaliyyəti onlarda ekoloji şüurun formalaşmasında, məsələlərin həllində yaxından iştirak etmələrində mühüm rol oynayır. Odur ki, ekoloji təhsilin ilk pillələrindən şagirdlərə lokal ekoloji problemlər haqqında dərin biliklər vermək lazımdır. Onlarda öz doğma yerlərinin təbiətinə məsuliyyət hissi oyatmaq vacibdir (E.A.Antonov, 1996; O.Г.Завьялова və s., 1996).

Pedaqoqların əksəriyyəti ekoloji təhsili başqa elmlərin tədrisi ilə bağlı hesab edirlər. Əlbəttə, ekoloji təhsilin xeyli hissəsi təbiət elmlərinin prinsipləri ilə, onların dərk edilməsi metodları ilə əlaqədardır. Ekoloji təhsil iqtisadiyyat, riyaziyyat, coğra-

fiya, etika, siyasət və s. elmlərdən bəhrələnməlidir. Ekoloji təhsil bir çox hallarda integrativ xarakter daşıyır və fənlərarası mövzuların tədrisini tələb edir (R.Ə.Əliyeva, Q.T.Mustafayev, S.V.Hacıyeva, 2006, s.45–98).

Ekoloji təhsili həyata keçirmək üçün heç də fikirləşməyin ki, siz bu sahənin alimi və ya peşəkar işçisi olmalısınız. Ekoloji təhsildə söhbət yalnız bir «mövzudan» getmədiyindən narahatlığa ehtiyac yoxdur. Burada təkcə ekoloji biliklərdən deyil, həm də insanın dünyagörüşünün, bacarığının, vərdislərinin, mədəniyyətinin formalaşdırılmasından söhbət getdiyindən ətraf mühitin sağlamlığına xidmət edəcək hər cür təhsil metodlarından istifadə etmək olar. Əsas məsələ şagirdlərə gələcəkdə necə məsuliyyətli insan olmağı aşılamaqdır. Burada məllimin rolu təlimi asanlaşdırmaq, tədrisdə effektiv üsulları tapmaq, şagirdləri istiqamətləndirmək, onları ekoloji problemlərin həllinə cəlb etmək və ekoloji təhsili təkmilləşdirməkdir. Bunun üçün həmişə şagirdlərin qaldırdığı məsələlərin həllinə, onları maraqlandıran sualların cavablarına, ziddiyyətli fikirlərin müzakirəsinə ekoloji təhsili həyata keçirən hər bir müəllim hazır olmalıdır. Müasir pedaqoq istər başqa elm sahələrinin, istərsə də ekologiyanın zəngin informasiyalı bilicisi, fəal və cəlbədicə nümunəsi olmalıdır.

Hal-hazırda dünya təhsil sistemlərində və proqramlarında ekoloji təhsilin müxtəlif formaları mövcuddur. Bir sıra orta məktəb sistemlərində ekoloji təhsil çox səliqə ilə tədris proqramlarına daxil edilmişdir. Belə formada əsas məqsəd ekoloji təhsilin vacibliyini ön plana çəkmək, onun integrasiyasını təmin etmək, bütün sahələrin pedaqoqlarını bu məsələdə məsuliyyətli etmək və şagirdlərdə ekoloji biliklərin yalnız ekologiyadan ibarət olmadığı fikrini formalaşdırmaqdır. Başqa təhsil sistemlərində ekoloji təhsil əvvəlcə onun əlifbasından başlayaraq yavaş-yavaş dərinləşməyə başlayır. Yuxarı siniflərdə artıq ekologiyanın global problemlərinə xüsusi fikir verilir. Bəzi ölkələrin məktəblərində ekologiya dərsi illik fənn kimi ayrıca keçilir və demək olar ki, aşağı siniflərdən başlayaraq yuxarı siniflərə qədər davam etdirilir. Belə halda əsas fikir ekoloji bilikləri toplamaqla yanaşı, həm də şagirdlərdə ekoloji problemləri həll et-

272462

mək, təbii resurslardan istifadəni idarə etmək və s. məsələlərə də xüsusi fikir verilir. Lakin bəzi məktəblərdə ekoloji təhsil üçün nəzərdə tutulan tədris proqramlarını ümumi tədris planları ilə birləşdirirlər. Bir çox məktəb sistemlərində isə ümumiyyətlə, ekoloji təhsil üçün tədris proqramları yoxdur. Onlar belə hesab edirlər ki, ayrı-ayrı fərdi şəxsləri bu sahədə savadlandırmaq kifayət edər. Nəhayət, bəzi məktəblərdə ekoloji təhsil sinifdən-kənar oxu kimi tədris olunur. Bunun üçün dərstdən sonra xüsusi dərnəklər təşkil olunur, klublar və cəmiyyətlər yaradılır, səyahətlər təşkil olunur (Hart, 1981; Kulakova, 1992).

Ekoloji təhsilin birinci qanunu: Bir təcrübə 10 000 şəklə dəyər
Noel Macinnis

Dünyanın bütün ölkələrində məktəblərin sinif otaqlarında müəllim dərsi danışır (mühazirə oxuyur), şagirdlər qeydlər edirlər və sonda şagirdlərin biliklərini yoxlayırlar. Bu klassik tədris üsulu ekoloji təhsildə az effektiv olur. Ənənəvi «təbəsirlöv» tədris üsulunu indi çox mütərəqqi, praktik, fəal tədris üsulları ilə əvəz etmək lazımdır, ekoloji təhsildə hətta çox vacibdir. Praktiki təcrübələrdə, modelləşdirmədə, debatlar və müzakirələrdə şagirdlər daha fəal olmağa məcburdurlar. Belə halda onlar sərbəst düşünərək problemlərin həllinə daha yaxından nüfuz edirlər. Təcrübə üsulla tədrisin aparılması göstərir ki, bu zaman şagirdlər daha mükəmməl yadda saxlamaq, səbəb-nəticə tefəkkürünü formalaşdırmaq, fəal iştirak etmək kimi qabiliyyətlərə yiyələnirlər. Bu prinsip ekoloji təhsildə yüksək nəticələr verir. Odur ki, ekoloji təhsildə çox müxtəlif, rəngarəng praktiki məşğələlər üçün maraqlı tədris proqramları tutmaq lazımdır. Belə proqramlar yüksək və universal olmalıdır ki, gələcəkdə şagirdlər bütün dünyanın ekoloqları ilə dil tapa bilsinlər. Çünki ekoloji problemlərin əksəriyyəti dünyəvi xarakter daşıyır (Stapp, W., et al. 1969).

Əhalinin çoxu bu fikirdədir ki, şagirdlər, xüsusilə şəhər məktəblərində oxuyan şagirdlər, təbiətlə az təmasda olurlar,

onlar təbiətdə baş verən bir çox təbii proseslərdən xəbərsiz olurlar. Əksər məktəblərdə həyətyanı sahələrdə aparılan praktiki məşğələlər formal xarakter daşıyır, tədrisdə buna az yer verilir, bir neçə gəzinti və baxışlarla kifayətlənirlər. Əslində şagirdləri təbiət qoynuna çıxarmaq, tədrisi açıq havada keçirmək ekoloji təhsilin əsası kimi qəbul edilməlidir. Təbiətdə baş verən prosesləri öz gözləri ilə görə, təbii ekosistemlərin necə işlədiyini izləyən şagirdə bundan yaxşı heç bir mühazirə təsir edə bilməz. Öz gözləri ilə görməyin mükəmməl yaddaşını heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Açıq havada tədris şagirdlərin təbiətlə təmasını yüksəldir, onlar bu zaman özlərini təbiətin bir parçası hesab edirlər və xarakterləri dəyişir. Hətta bəzi dil və ədəbiyyat müəllimləri də dərslərini təbiət qoynunda keçdikdə həmin mövzu heç zaman şagirdlərin yaddaşından silinmir. Bir çox təbiət elmləri sahələrində aparılan tədris prosesində müəllimlər açıq havadan (təbiətdən) laboratoriya kimi istifadə edirlər və şagirdlər təcrübə aparmaq imkanına malik olurlar.

Həmişə məlumdur ki, şüurlu insan yarandığı gündən təbiəti öz istəyinə uyğun dəyişdirməyə çalışmış və xeyli nailiyyətlər qazanmışdır. İndi insanların yaratdığı süni sistemlər bəzən təbiətin yaratdığından da, gözəl görünür. Lakin əhali nə qədər gözəl ekosistemlər yaratsa da onları təbiətdən ayrı hesab etmək olmaz. Bu yaradılan sistemlər ilə təbii sistemlər arasında mütləq müəyyən bir əlaqə olur (Q.T.Mustafayev, 1993).

İnsanın yaratdığı ətraf mühit ilə təbii ətraf mühit arasında nə əlaqə var? Dünyanın bütün ölkələrində şəhərlərdə yaşayan əhalinin sayı çox böyük templə artmaqdadır. Şəhər həyatı əhalinin ətraf mühitə münasibətində hansı dəyişiklik yaradır? Təbiətin və insanın yaratdığı ətraf mühitini təmizləyən texnologiya necə işləyir? Yeni texnologiyalardan istifadənin etik problemləri nədir? Sürətlə genişlənən şəhərlərdə ətraf mühitin keyfiyyətini necə saxlamaq olar? Ekoloji təhsil məhz bu kimi sualları cavablandırmağa çalışır. Odur ki, şəhər həyatına həsr olunmuş ekoloji proqramlara indi daha çox yer ayrılır. Bu proqramlarda universallıq üstünlük təşkil etməlidir, bununla yanaşı onları elə yaratmaq lazımdır ki, spesifik şəraitə asanlıqla uyğun-

laşdırmaq mümkün olsun (Newmann, F., Bertocci, T., & Landsness, R. 1977). Məktəbdən cəmiyyət arasına çıxan şagird, məktəbdə öyrəndiyi ekoloji problemləri ictimai həyatda görməlidir, onun reallığını hiss etməlidir. Bunun üçün o, antropogen ekosistemləri təbii ekosistemlərdən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Öyrəndiyi ekoloji problemlər hər hansı bir təxəyülün nəticəsi olmamalıdır. Odur ki, ekoloji təhsildə tədris proqramları tam həyatı məsələlərə həsr edilməlidir, təbii ekoloji sistemlər üzərində təcrübələr nəzərdə tutulmalıdır.

Şagirdlərin yaşadıkları cəmiyyətdə baş verən ekoloji problemlərə həssas olmaları vacibdir. Onların məişət ekologiyası problemləri ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəsi olur. Odur ki, ekoloji problemlərin həlli vaxtı, çox incə üsullardan istifadə etmək və tədris planlarında əsasən taktik məsələlərə toxunmaq lazımdır. Məsələn, şəhər məktəblərində oxuyan şagirdlərin bir çoxunun valideynləri məhz şəhərin havasını çirkləndirən zavod və fabriklərdə işləyir, avtomobil kampaniyalarında çalışır və ya sadəcə şəxsi maşınını idarə edir. Bu o demək deyil ki, siz havanın çirklənməsinə səbəb olan ekoloji problemləri qaldırmalı deyilsiniz. Əksinə onun milli olduğunu, hamı üçün təhlükəli olduğunu nəzərə alıb, məsələnin həlli yollarını axtarmalısınız. Lakin günahkarın kim olduğu məsələsində xeyli ehtiyatlı və taktik hərəkət etməlisiniz. Digər bir problemin həllində, məsələn, meşələrin qırılmasında yaranan problemlərin araşdırılmasında şəhər məktəblisi ilə aparılan müzakirə və debatlar meşəyə yaxın kəndlərin məktəblilərinin iştirakı ilə müzakirə və debatlardan fərqli olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün hallarda spesifik xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Odur ki, pedaqoqlar ekoloji təhsildə tədris proqramlarını yaradarkən problemin mahiyyətinə xüsusi fikir verməlidirlər, onlar elə etməlidirlər ki, hər bir şagird cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmadan həmin problemi hiss etsin, onun həllində iştirakdan kənarda qalmasın.

Ekoloji təhsilin məqsədlərindən biri şagirdlərin həm kritik və həm də yaradıcı düşünmələrinə (fikirləşmələrinə) nail olmaqdır. Gələcəyin hər hansı bir idarəedici rəsmi adamı olacaq bugünkü şagird bütün variantları götür-qoy edə bilirsə, alterna-